

QLOBAL MƏDƏNİ İNTEQRASIYA, MULTİKULTURALİZİM VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Məsud ŞÜKÜROV,

*AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun Davamlı
inkişafın fəlsəfəsi şöbəsinin böyük elmi işçisi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru*

AÇAR SÖZLƏR: *qloballaşma, multikultural cəmiyyət, mənəvi dəyərlər, multikulturalizm, milli maraqlar.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *глобализация, мультикультуральное общество, нравственные ценности, мультикультурализм, национальные интересы.*

KEY WORDS: *globalization, multicultural society, moral values, multiculturalism, national interests.*

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri bəşər sivilizasiyasının tarixində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Əhalinin yerdəyişmə prosesləri, informasiya-kommunikasiya texnologiyasının inkişafı, demokratikləşmə, qloballaşma və inteqrasiya prosesləri, ölkələrin siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi həyatına ciddi təsir etdi, tolerantlığı, multikulturalizmi ümumdünya hadisəsinə çevirdi. Qlobal mədəni inteqrasiya milli mədəniyyətlərin və dəyərlərin bir-birinə yaxınlaşması, xalqlar arasında mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsi və müasir dünya sivilizasiyasının bütövlüyünün formalaşdırılmasını ifadə edir. Yeni yaranan inteqral dünya mədəniyyəti özündə müxtəlif regionların əsas dəyərlərini birləşdirir. Qlobal mədəni inteqrasiya şəraitində xalqları bir-birinə yaxınlaşdıran mədəniyyətlərin müxtəlifliyini əxz, fərqli mədəni sistemlərin bərabərliyini qəbul edən multikulturalizm və tolerantlıq kimi dəyərlər geniş yayılır. Lakin mədəni-mənəvi dəyərlərin, dünyanı dərk etmə və qavrama üsullarının, ənənələr sisteminin mədəni genotiplərin unifikasiyası – vahid şəkllə salınması deyildir. Hər bir etnos, xalq, dövlət qlobal mədəni məkandan öz milli xüsusiyyətlərinə, ənənələrinə, mentalitetinə, psixoloji xarakterinə uyğun olanı götürür. Qlobal mədəni inteqrasiya hədsiz beynəlmiləl imkanlar əsasında planetar sivilizasiyanın və ümumdünya sosiomədəni məkanın təşəkkülünü təmin edir.

Multikulturalizmin tarixi kökü çox qədim dövrlərə qədər uzansa da, o, siyasi konsepsiya, mənəvi dəyər kimi yaxın dövrlərdə meydana çıxmışdır. Bu mənada Qərb tədqiqatçısı David Millerin fikirləri maraq doğurur: “Multikulturalizm mütərəqqi demokratik quruluşların milli və etnik azlıqlara qarşı yürütdükləri yeni bir siyasi konsepsiyanı ifadə edir” [1, s. 100-102]. Hazırda bəzi millətlər etnomədəni plüralizmi aradan qaldırmaq, milli çoxluğun etnikliyi və mədəniyyətinin xeyrinə milli azlığın assimilyasiyasına cəhd edir. Ona görə də multikulturalizm siyasəti və ideologiyasının reallaşması zərurətə çevrilir. Məhz bu məqama toxunan Rusiya tədqiqatçısı A.İ.Kuropyatnik “Multikulturalizm: polietnik cəmiyyətin sosial sabilliyinin siyasəti və ideologiyası” mövzusunda

yazdığı elmlər doktorluğu dissertasiyasında qeyd edir: "...multiukulturalizm sosial və siyasi-ideoloji əhəmiyyət kəsb edir. O, millətin mahiyyətini polietnik, polimədəni təzahür olaraq milli cəmiyyətin dövlət ideologiyası kimi reallaşan, konkret milli siyasət prinsiplərinin ayrı-seçkilik olmadan qrup və fərdi seçim azadlığı, sosial razılıq, etniklərarası mədəniyyətin tolerantlıq kimi qəbul edilməsini və yeni yanaşma əsasında şərh olunmasını irəli sürür. Multikulturalizm milli çoxluqla mühacirlər, etnik qruplar və milli azlıqlar arasında qarşılıqlı münasibətlərdə meydana gələn sosial, etnomədəni, siyasi problemlərin bütün spektrini əhatə edir" [2, s. 7]. Müəllif multikulturalizmin geniş mənə daşdığını, buraya milli çoxluğun tələbləri ilə yanaşı, milli azlıqların mədəniyyətlərini qoruyub saxlamaq, inkişaf etdirmək, dövlət orqanlarında nümayəndələrinin olması və s. kimi istəklərinin də daxil olduğunu göstərir.

Miqrantlar mühacirət etdiyi ölkələrdə, ilk növbədə, milli çoxluqla bərabər hüquqlara malik olmaq istəyir, eyni zamanda əmək bazarında, təhsil müəssisələrində, sosial təminat və hüquqi müdafiə sahələrində ayrı-seçkiliyin olmamasını tələb edirlər. Belə şəraitdə həmin ölkələrdə sosial gərginliyin zəiflədilməsi və aradan qaldırılması, habelə siyasi və hüquqi sistemlərin, daxili milli siyasətlərin transformasiyasına yönəlmiş dəyərlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də M.Doyçeva yazır: "...milli, etnik və dini cəhətdən rəngarəng kosmopolit cəmiyyətlər həmişə mövcud olmuşdur. Yəni multikulturalizmi sadəcə demoqrafik (milli, etnik, dini) müxtəliflik kimi başa düşmək düzgün deyildir, əksinə, o, bir növ, siyasi quruluşun bu müxtəlifliyə göstərdiyi reaksiyadan ibarətdir" [3, s. 16]. Deməli, dövlət müxtəlif dəyərlərin təzahürü kimi təqdim olunan multikulturalizmi qəbul etməklə kifayətlənmir, həm də onu qoruyub inkişaf etdirir.

Mənəvi dəyər olan multikulturalizm liberalizmə və demokratiyaya əsaslanır, mədəni müxtəlifliyi təmsil edir. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi Asəf Qənbərov bu məqama toxunaraq yazır: "Tarixi prosesdə milli dövlətlər tərəfindən mədəni müxtəlifliyə üç cür mövqe və ya siyasi proqram tətbiq edilmişdir. Bunlardan birincisi assimilyasiya siyasətidir. Burada azlığın haqları tamamilə göz ardı edilmişdir. İkinci yanaşma plüralizmdir. Klassik liberalizmin inkişaf etməsi ilə mədəni müxtəlifliyin ifadə edilməsi önündəki məhdudiyyətlər aradan qaldırılır. Amma müxtəlifliyin inkişaf etdirilməsi və ya ifadəsi vətəndaş cəmiyyətinin öhdəsinə verilir. Dövlət sadəcə olaraq özəl kimliklərin ictimai təşkilatlanmasına şərait yaradır, aktiv şəkildə müxtəlifliyi təşviq etmir. Multikulturalizm siyasətində isə yuxarıda ifadə edildiyi kimi, mədəni müxtəlifliyin varlığı və dəyəri qəbul edilməklə yanaşı, bunların siyasi təşkilatlanması təmin edilir və dövlət proqramı çərçivəsində təşviq edilir" [4]. Müəllif qeyd edir ki, müxtəlif milli cəmiyyətlərdə multikultural reallığın dərk olunması ilə bağlı yanaşmalar ayrı-ayrı tarixə, mədəni identikliyə malik insanların birgəyaşayışının təmin olunmasını, qarşılıqlı tolerantlığın ümumi, universal prinsiplərə çevrilməsini tələb edir.

Keçmiş ABŞ prezidenti Avraam Linkoln qeyd edirdi ki, "Biz yalnız bir-birimizə dözməmliyik, biz bir-birimizin qayğısına qalmalıyıq, bu prinsip bizə imkan yaradacaq ki, biz dözümlülüyn iliyimizə, başqalarının inanclarının qəbulunun isə qəlbimizə işləyəcəyi bir dünyada yaşayaq" [5, 125]. Göründüyü kimi, məşhur siyasətçi multikulturalizmin və tolerantlığın sadəcə olaraq passivliyini qəbul etmir, onun aktiv siyasətə və ideologiyaya, daxili mənəvi dəyərə çevrilməsini istəyirdi.

Azərbaycan tədqiqatçısı E.Nəsimov multikulturalizmi təkcə milli, mədəni, etnik, dini

tolerantlıq, çoxmillətliyin yaratdığı çoxmədəniyyətliyin, milli kimliyin dərk olunması prinsipi kimi deyil, həmçinin mənəvi dəyər kimi də qiymətləndirir [6]. Müəllif göstərir ki, multikulturalizm siyasi konsepsiya və ideologiya kimi insanların beynəlmilləşməsinə, xalqların mədəni bütövlüyünü meydana gətirir, monoton dövlətlərin və cəmiyyətlərin yaranmasının qarşısını alır. Bu gün multikulturalizm dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyətində mədəni plüralizm prinsipinin və cəmiyyətin təşkilinin müxtəlif səviyyələrində, təhsildən tutmuş ölkələrin siyasi quruluşunadək milli siyasət sahələrində mədəni dəyərlərin qəbul edilməsi, hərtərəfli legitimləşməsi kimi təsdiq olunur. Onun bu prinsiplərdən çıxış etməsi xüsusi siyasi diskurs yaratmış, postmodernist fəlsəfə, siyasət və ideologiyada, plüralist demokratiya modelində öz ifadəsini tapmışdır. Qərbi cəmiyyətlərinin inteqrasiyasında multikulturalizm siyasəti və ideologiyası mühüm rol oynayır. Multikulturalizm bəzi Qərbi dövlətlərinin rəsmi siyasəti və ideologiyası hesab olunur, ABŞ və Hollandiyanın mədəni siyasəti onun prinsipləri əsasında müəyyən edilir. 1998-ci ildən isə Almanyanın mədəni siyasətinin qeyri-rəsmi məqsədi multikultural cəmiyyətin yaradılmasının qəbul edilməsidir.

Azərbaycan tədqiqatçısı A.Quliyev multikulturalizm anlayışının əlamətlərinə aşağıdakı komponentləri aid edir:

1. Çoxmədəniyyətlik;
2. Mədəniyyətlərin müxtəlifliyi;
3. Mədəniyyətlərin birliyi;
4. Mədəniyyətlərin qovuşması;
5. Mədəniyyətlərin vəhdəti;
6. Müştərək mədəniyyət formalaşdırılması meyilləri;
7. Çoxmədəniyyətliyə və mədəniyyətlərin müxtəlifliyinə uyğun dövlət siyasətinin formalaşdırılması və gerçəkləşdirilməsi;
8. Mədəniyyət sahəsində və müxtəlif milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında sosial ədalətə və onun şərtlərinə əməl olunması;
9. Mədəni sərvətlərdən istifadədə humanizm prinsipinin yerinə yetirilməsi;
10. İnsanın, vətəndaşın, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşılması;
11. Müxtəlif dini etiqadlara, eləcə də müxtəlif məzhəblərə onların fəaliyyəti ilə bağlı şərait yaradılması;
12. Dövlətlər arasında mədəni əlaqələrin, o cümlədən mədəniyyətlərarası və dinlərarası beynəlxalq münasibətlərin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi [7, s. 20]. Müəllifin fikrincə, multikulturalizm hər bir mədəni cəmiyyətin təbiətindən irəli gələrək özündə milli və ümumbəşəri dəyərləri əks etdirir.

A.Quliyev daha sonra yazır: "Azərbaycan indiki mərhələdə multikulturalizmin ən böyük vətəni və ən etibarlı dayəğıdır. Multikulturalizmin Azərbaycan layihəsi bütün tərəqqipərvər bəşəriyyət üçün nümunəyə çevrilir və bu, yaxın gələcəkdə gerçəkləşəcəkdir. Ümumiyyətlə, ölkəmiz bir çox ənənələrinə və qazandığı zəfərlərinə görə dünya birliyi dövlətləri içərisində birinciliyi özünə təmin etmişdir. Bu cəhətdən multikulturalizm də istisnalıq təşkil etmir və ümidvarıq ki, Azərbaycanın bu istiqamətdə atdığı addımlar ardıcıl olacaqdır" [7,195-196].

Rusiyalı tədqiqatçı İ.V.Sledzevski multikulturalizmi inteqrasiya ilə dezinteqrasiya arasında zərif balans kimi səciyyələndirərək yazır: "Mədəni fərqlər sahəsində mədəniyyətlərarası ədalət, demokratik bərabərlik ideyaları və dəyərləri normativ siyasi nəzəriyyələrdə və mədəni fəlsəfədə

(mədəni fəlsəfi essensializmin (latınca “essentia” sözündən olub “məhiyyət” mənasını verir) özünəməxsus istiqamətində) böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin multikulturalizmin siyasi layihə kimi (mədəni fərqlərin qəbul edilməsi siyasəti) və mədəni fərqlərin inteqrasiyasının, müxtəlif sosisiomədəni qrupların dəyərliliyinin və maraqlarının sərbəst ifadəsinin qeyd olunmuş əhəmiyyətini qəbul edən polimədəni cəmiyyət və xüsusi plüralist diskurs modelləri kimi anlaşılması müasir dövlətlərin sosisiomədəni vəziyyətində prinsipial olaraq yeni şəraitini izah edir. Öz məhiyyəti və mənşəyinə görə bu sistem vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədardır və şüurda vətəndaş tipli ümumi mədəniyyətə milliliklə vətəndaşlığın vəhdətinə mənsubdur” [8, s. 124]. Müəllif multikulturalizmin çoxcəhətli dəyər kimi sosial mütəşəkkil, inteqrasiyalı struktura malik açıq, mədəni plüarizmin, fərqlərin artdığı bir fenomen kimi vətəndaş cəmiyyətinin qorunub saxlanılmasını təmin etdiyini göstərir.

Multikulturalizm vətəndaş cəmiyyətinin yalnız çərçivəsini deyil, xarakterini də dəyişdirir. Klassik mühacir ölkələrdə multikulturalizmin institutalızasiyası sürətlə liberal-demokratik diskursu multikulturalizmin bir hissəsinə çevirir və siyasi qəbul etmə, identlik siyasəti legitimlik məhiyyəti kəsb edir. Qərb ölkələrinin əksəriyyətində multikulturalizm mənəvi dəyər kimi legitimləşməsinə baxmayaraq, həmin ölkələrin kütləvi şüurlarında və siyasi diskurslarında mühacirlərə hələ də əcnəbilər kimi baxılması təsəvvürləri hakim olmaqdadır. Avropa ölkələri mühacirlərin mədəni assimilyasiyasından imtina etsələr də, onların vətəndaş cəmiyyətinə inteqrasiyası zərurətə çevrilmişdir.

Ç.Kukatos multikulturalizmlə bağlılığı olan tipik reaksiyalar arasında “təcrid olunma”, “assimilyasiya”, “yumşaq multikulturalizm”, “möhkəm multikulturalizm”, “aparteid” siyasətini göstərir [9]. Bütün bu təzahürlərdən fərqli olaraq multikulturalizm cəmiyyətin siyasi-mənəvi inkişafına müsbət təsir göstərir.

Y.Sokolov multikulturalizmi yalnız müasir milli cəmiyyətlərin mədəni plüralizminin yüksəlişinin nəzəri konseptuallaşması forması, mədəniyyətlərarası kommunikasiyalar problemi kimi deyil, “müasir sosial nəzəriyyələrin və siyasi praktikanın inkişafının mühüm istiqaməti kimi şərh edir” [10]. Müəllifin fikrincə, multikulturalizm fərdi və qrup səviyyələrində cəmiyyətin üzvlərinin sosial, siyasi, mənəvi bərabərliyinin uzlaşmasını təmin edir.

Şəxsiyyətin mənəvi prinsiplər əsasında tərbiyə olunmasında multikulturalizm ideyalarının metodoloji imkanlarına müraciət edilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Müasir cəmiyyətlərdə etnik, mədəni, dini müxtəliflik şəraitində həmin cəmiyyətin stabilliyi mənəvi vəhdətdən və mədəniyyətlərarası ədalətin mövcudluğundan asılıdır. Multikulturalizm mədəniyyətlərarası ədalət nəzəriyyəsinin praktiki tətbiqi vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Mədəniyyətlərarası ədalət nəzəriyyəsi həmin cəmiyyətin mənəvi dəyər problemləri və insanların mənəviyyət haqqında təsəvvürlərinin transformasiyasına gətirib çıxaran multikulturalizm obyektin dərk olunması ilə əlaqədardır. Ukrayna tədqiqatçısı Y.P. Annanyeva göstərir ki, müasir plüralist aləmdə multikulturalizm olmadan ən ümumi ədalət konsepsiyasını qəti olaraq formalaşdırmaq qeyri-mümkündür: “Beləliklə, müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında qarşılıqlı münasibətlərdəki mövcud olan gərginlik əxlaq haqqında anlayışların daxilində əmələ gəlir, bu isə hazırkı multikultural reallıqlar şəraitində ictimai inkişafın perspektivlərini əsaslandırmağa və proqnozlaşdırmağa imkan verən yeni fəlsəfi baxışların, konsepsiyaların və layihələrin təzahürünü

və onların fəlsəfi dərk olunmasını tələb edir” [11]. Müəllif multikultural cəmiyyətlərdə əxlaqi dəyər təsəvvürlərinin fəlsəfi dərk olunmasının böyük mənəvi əhəmiyyət kəsb etdiyini diqqətə çatdırır.

Qərbin postmodernist fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi Yurgen Habermasın fikrincə, əxlaq davranış və mühakimələr səviyyəsində münaqişələrin tənzimlənməsində əsas rol oynayır, ədalət bir əxlaqi prinsip kimi multikultural birliyin bütün üzvləri tərəfindən sərbəst müzakirə olunmalıdır. Y.Habermasın qeyd etdiyi kimi, insanın daxili aləmini müdafiə edən əxlaq iki vəzifəni yerinə yetirməlidir: “Birincisi o, hər kəsin yüksək ləyaqətinin bərabərliyinə çağırır; ikincisi, qarşılıqlı etirafın daxili mahiyyətini müdafiə edir ki, bunun vasitəsilə fərdlər öz birgə identiklərini əldə edirlər” [9, s. 38]. Bununla da müəllif mənəvi dəyərlərin bu iki aspektinin ədalət və həmrəylik prinsiplərinə cavab verdiyini göstərir. Onun fikrincə, ədalət praktiki olaraq hər bir insanın bərabər maraqlarına və hüquqlarına, həmrəylik prinsipi əsasında digər insanlarla birgəyaşayış şəraitində yaşamağa çağırır.

Azərbaycanın qloballaşma üzrə görkəmli tədqiqatçısı, fəlsəfə elmlər doktoru, professor A.Şükürov qloballaşmanın multikultural dəyərlərin formalaşmasına və kütləvi şüura təsirindən bəhs edərək yazır: “Yer kürəsi əhalisinin birləşməsinə və onun davranışını, idarə edilməsini özünə daxil edən qloballaşma mahiyyətinə görə adamların mənəvi aləminin dəyişməsinə, kütləvi şüurun yenidən qurulmasını müəyyən edir” [5, s. 130]. Bununla da müəllif qlobal mədəni inteqrasiyanın mənəvi dəyərlərə, multikultural mühitin yaranmasına güclü təsir etdiyini göstərir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev qloballaşmaya dünyanın inkişafının başlıca meyli kimi baxırdı, Azərbaycanın qlobal mədəni inteqrasiyaya və multikultural dəyərlərə öz töhfəsini verdiyini xüsusi olaraq diqqətə çatdırırdı: “Azərbaycan qloballaşmanın inkişafına müsbət mənada öz töhfəsini verir. Mənim ölkəm dünya miqyasında geostrateji əhəmiyyətə malik öz coğrafi mövqeyindən, ehtiyatlarından istifadə edərək Şərqlə Qərblə arasında zəngin tarixi keçmişdən başlanan və gələcəyə istiqamətlənən körpü rolunu səmərəli surətdə həyata keçirir” [12, s. 4]. Heydər Əliyev qloballaşma dedikdə ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı, milli kimliyə, mədəni-mənəvi dəyərlərə sirayət edən bir prosesi başa düşürdü. Böyük dahi insan “milliliklə ümumbəşəriyyətin vəhdəti” ideyasını əsas götürür, qloballaşmada ortaq məxrəc prinsipini əsas tutur, “hansı millətdə hansı milli-mənəvi keyfiyyət üstündürsə, onun bütün bəşəriyyət tərəfindən qəbul olunmasını ideal qloballaşma modelinə daha çox uyğun” [13, s. 275] hesab edirdi. Ona görə də akademik R.Mehdiyev Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra əminliklə qeyd edir ki, “totalitar dövrün kütləvi şüur formasının açıq, şəffaf və demokratik cəmiyyət elementləri ilə zənginləşmiş şüur forması ilə əvəz olunmasını nəzərdə tutan ictimai transformasiya baş vermişdi” [14, s. 123]. Bu fikri “Qlobal inteqrasiya və Azərbaycanda fəlsəfi fikrin yenidən nəzərdən keçirilməsinə dair” məqaləsində daha da inkişaf etdirən R.Mehdiyev yazır: “Qarşıdakı mərhələdə qlobal elm, təhsil və informasiya məkanına inteqrasiya, modernləşmə və innovasiya kursunu həyata keçirmək üçün yeni nəsillə tədqiqatçıların, XXI əsrin kreativ elitesinin formalaşmasına böyük zərurət yaranmışdır. Azərbaycanın milli varlığını, perspektivlərini yeni yüzillikdə məhz bu nəslin potensialı müəyyən edəcəkdir...” [15].

Qloballaşma nəticəsində bütün xalqlar və dövlətlərin yaxınlaşmasının, həmçinin ictimai həyatda baş verən proseslərin intensivliyinin artmasının, hər bir xalqın özünüdərk və özünü təsdiq istiqamətində atdığı addımların sürətlənməsinin əhəmiyyətli dəyərlərin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb etdiyini qeyd edən müəllif daha sonra yazır: “Dünyada 200 dövlətin, 8 sivilizasiyanın yarışdığı inteqrasiya məkanında Azərbaycanın sosial-humanitar potensialı bütün cəmiyyət miqyasında səfərbər

edilməlidir, adekvat sosial-mədəni mühitin yaradılması yönündə tədbirlərin görülməsi ümummilli vəzifə hesab olunmalıdır... Qloballaşma dövründə Şərqi və Qərbi fəlsəfi fikir ənənələrinin yaxınlaşması və insanların dünyaya baxışlarının ortaq konseptual sisteminin yaradılması işində regional əlaqələrin inkişafına böyük ehtiyac var. Azərbaycan üçün bir tərəfdən Qərbi məkanına inteqrasiyanın siyasi, iqtisadi və elmi-texnoloji əhəmiyyəti getdikcə artır. Digər tərəfdən, MDB məkanında, habelə türk dövlətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsində yeni perspektivlər açılır. Bu proseslər dünyagörüşün bəzi ümumi prinsiplərinin, vahid metodoloji sistemlərin formalaşmasını və elmi-fəlsəfi araşdırmaları da əhatə edir..." [15]. Müəllif haqlı olaraq diqqətə çatdırır ki, qlobal inteqrasiya, dünyada mövcud olan problemlər ənənəvi birgəyaşayış prinsiplərini və qaydalarını formalaşdıran universal fəlsəfi kateqoriyaların bir daha nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Bu işə bəşəriyyətin artıq yeni bir eraya qədəm qoyduğunu, bu eranın qarşısındakı bir neçə onillikdə bizim inkişaf strategiyamızı müəyyən edəcəyini göstərir.

Beləliklə, qlobal mədəni inteqrasiya şəraitində multikultural cəmiyyətdə tolerantlıq mühüm liberal dəyər kimi çıxış edir. Şübhəsiz ki, tolerantlığın həddləri mənəvi dəyərlər çərçivəsində ədalət konsepsiyası ilə müəyyən olunur. Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdiyi ölkələrdə demokratiya, insanın hüquq və azadlıqlarına hörmət, söz azadlığı, şəxsi həyata müdaxilə etməmək kimi mənəvi dəyərlər cəmiyyətin bütün üzvlərini birləşdirir. Multikultural şəraitin sosial ədalətin və yüksək mənəviyyətin bərqərar olduğu müasir Azərbaycanda dinlərin xalqların, mədəniyyətlərin, etnosların müxtəlifliyi, onlara tolerant münasibət hökm sürür.

ƏDƏBİYYAT

1. David Miller. *Politikal Philosopiy: A.Veru Sharl İnteredistion*. New York: Okvord Unversitu Press. 2003, 210 p.
2. Куропятник А.И. *Мультикультурализм: Идеология и политика социальной стабильности полиэтнических обществ. Диссертация доктора социологических наук. Санкт Петербург, 2000, 332 с.*
3. Doytcheva M. *Çokkültürlülük (tərcümə edəni Tuba Akincilar Onmus)*. İstanbul: İletisim Hay, 2013, 270 s.
4. Qəribov A. *Multikulturalizm: birgəyaşayışın müasir konsepsiyası* // <https://sunna.az./index.php/component/k21/iden/4183-multikulturalizm-birgəyaşayışın-müasir-konsepsiyası.html>.
5. Şükürov A. *Qloballaşma: mahiyyəti və problemləri*. Bakı: Adiloğlu, 2001, 170 s.
6. Nəsimov E. *Multikulturalizm nədir və onun ölkə üçün nə əhəmiyyəti var?* // <http://strateq.az/arashdirma/26098/alim-baxisi-multikulturalizm-n%C9%99dir-v%C9%99-onun-olk%C9%99-ucun-n%C9%99-%C9%99h%C9%99miyy%C9%99ti-var.html>
7. Quliyev A. *Azərbaycanda multikulturalizmin tarixi- ənənəvi köklərinin siyasi-hüquqi aspektləri*. Bakı: Xəzər Unversiteti nəşriyyatı, 2016, 200 s.
8. Следзевский И.В. *Мультикультурализм: крупный баланс между интеграцией и дезинтеграцией* // *Общественные науки и современность*, 2013, №2 с.123-137
9. Хабермас Ю. *Философский дискурс о модерне*. Москва: АСТ, 2003, 210 с.
10. Соколов А. *Мультикультурализм и мультикультурная политика в контексте теории политического порядка* // *Evropiskü Politiskü a pravni diskurz L*, 2014a, № 1, с.60-66./ <https://www.ero13.cz/wp.Content/prlond/2014/2014-1-1-108/pdf>
11. Аннаньева Е.П. *Мультикультурализм и мораль в глобализированном общественном пространстве* // <https://caberleninka.ru/article/v/multikulturalizm-i-moral>
12. Heydər Əliyev və Azərbaycanca din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: "Əbilov, Zeynalov və oğulları" nəşriyyatı, 2007, 280 s.
13. Xəlilov S. *Lider. Dövlət. Cəmiyyət*. Bakı: AUN. 2001, 358 s.
14. Mehdiyev R. *Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri*. Bakı: XXI –Yeni Nəşrlər Evi, 2005, 464 s.
15. Mehdiyev R. *Qlobal integrasiya və Azərbaycanda fəlsəfi fikrin yenidən nəzərdən keçirilməsinə dair* // <https://rudoc.y.ekdat-com./docs/.ideks.18/652.html>.page 5

Masud Şukürov

**ГЛОБАЛЬНАЯ КУЛЬТУРНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ,
МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ И НРАВСТНЫЕ ЦЕННОСТИ****РЕЗЮМЕ**

В статье с социально-философского аспекта рассматриваются взаимоотношения глобальной социокультурной интеграции, мультикультурализма и нравственных ценностей в многокультурном обществе. Выяснилось, что возникшие на западе глобализация и мультикультурализм - это процессы, которые тесно связаны со многими ценностями - политической, моральной, межкультурной справедливостью, патриотизмом, национальными интересами и общественными идеалами. Несомненно, здесь ключевую роль играет взаимное влияние толерантности и либеральных ценностей. Автор отмечает, что сегодня в контексте глобальной культурной интеграции объединены в модели мультикультурализма Азербайджана и политической линии государства политические и духовные ценности составляют единство.

Masud Shukurov

**GLOBAL CULTURAL INTEGRATION, MULTICULTURALISM AND
MORAL VALUES****SUMMARY**

The article considers global socio-cultural integration, multiculturalism and the relationship of values and morals in a multicultural society from the socio-philosophical aspect. It became clear that globalization and multiculturalism that have emerged in the West are processes that are closely connected with many values - political, moral, intercultural justice, patriotism, national interests and social ideals. Undoubtedly, the key role here is played by the mutual influence of tolerance and liberal values. The author notes that today, in the context of global cultural integration, the political and spiritual values constitute unity in the models of Azerbaijani multiculturalism and the state's political line.